

Modernleşme Serüveni: Doğu-Batı Ekseninde Bir

Mukayese

Ercan SALGAR*

Özet

Modernleşme genellikle iki ayrı şekilde açıklanır: Birincisi bilim ve felsefe alanındaki gelişmelerin etkisiyle ortaya çıktığı savı, ikincisi ise dini, ekonomik ve siyasi unsurların etkisiyle ön plana çıktığı savıdır. Bu makalenin amacı modernleşmeyi açıklamak için ileri sürülen her iki savı da göz önünde bulundurarak, Batı'da gerçekleştiği iddia edilen modernleşme serüveninin Doğu'da da (özellikle Osmanlı İmparatorluğu döneminde) gerçekleşip gerçekleşmediğini analiz etmektir.

Anahtar kelimeler: Modernleşme, Batı'da Modernleşme, Doğu'da Modernleşme, Modern Bilim

The Adventure of Modernization: A Comparison of the East and the West

Abstract

The causes of modernization are generally explained in two different ways: Firstly, it is claimed to be the effect of developments in the fields of science and philosophy; secondly, it is seen as the outcome of religious, economic and political factors. The aim of this article is to investigate, while keeping in mind both of these two theses, whether the modernization adventure, which is said to have taken place in the West was also realized in the East (especially in the Ottoman Empire) or not.

Keywords: Modernization, Modernization in the West, Modernization in the East, Modern Science.

* Arş. Gör. Kastamonu Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü.

Giriş

Bilindiği üzere her çağ veya dönem bir diğerinden belirli ölçütlerle ayrılır. Diğer bir deyişle her dönemi diğerinden ayıran bir takım karakteristik ölçütler mevcuttur. Bu ölçütlerin en önemlisi de o dönemin insanların varlık karşısındaki tutumlarıdır. Varlık karşısındaki tutumlar doğrudan düşünce biçimine yansyarak etik, estetik ve epistemoloji gibi bilgi elde etme süreçlerini şekillendirir.

Düşünce tarihinde varlık karşısındaki tutum değişikliğinin en belirgin şekilde açığa çıktığı dönem şüphesiz modern dönemdir. Batı Avrupa'da XVI. yüzyılda başlayan ve XVIII. yüzyıla kadar süre giden modernleşme serüveni hemen hemen yaşamın bütün alanlarında kendini göstererek büyük bir değişimin de mimarı olmuştur.

Genellikle Batı'daki modernleşme serüveni iki şekilde açıklanır: Birincisi söz konusu gelişmenin sadece ussal temelli bir süreç olduğu ve bu anlamda bilim ve felsefe alandaki gelişmelerin modernizmi açıklamada yeterli olduğu görüşü, diğeri ise modernleşmenin daha çok dini, ekonomik ve siyasi boyutların etkisiyle ön plana çıktığı savıdır.

Bizim bu yazıdaki amacımız modernleşmeyi açıklamak için ileri sürülen her iki argümanı da göz önünde bulundurarak, Batı'da gerçekleştiği iddia edilen modernleşme serüveninin, dönem itibarıyla Doğu'da da (özellikle Osmanlı imparatorluğu döneminde) gerçekleşip gerçekleşmediğini analiz etmektir. Ayrıca bu çözümlemenin verilerine dayanarak neden Batı'da bir modernleşme (ve buna bağlı olan bir ilerleme) gerçekleşti de; Doğu'da gerçekleşmedi sorusunun yanıtı da aranacaktır.

Bu maksatla genel hatlarıyla iki bölüm olarak tasarlanmış çalışmanın, birinci bölümünü Batı'daki modernleşme faaliyetleri, ikinci bölümünü ise Doğu'daki (özellikle Osmanlı dönemindeki) modernleşme faaliyetleri oluşturacaktır.

Batı'daki Modernleşme Etkinlikleri

Modern sözcüğünün ilk kez Batı literatüründe kullanıldığı önceden beri bilinmektedir. Modern sözcüğü köken itibarıyla Latince 'modernus' sözcüğünden türetilmiştir. 'Modernus', terimsel anlamıyla mevcut ve yakın zamana dair, eski ya da antik olmayan şey, anlamlarını vermektedir (Demirhan, 2004: 17). Bu tanımlamaya koşut olarak 'modern' sözcüğünün işaret ettiği anlam ise düşüncede açıklık, özgürlük ve otoritelerden bağımsızlık gibi anlamlara tekabül ettiği görülür (Cevizci, 2002: 715).

Bu tanımlamaya dayanarak yapılan entelektüel etkinliklerin geleneksel ya da eski diye tabir edebileceğimiz düşünce sistemlerinden oldukça farklı olacağı aşikardır. Çünkü modernlik bir zihniyet, dünyaya bir bakış ve bu bakışın yöntemleri

ve bilgi kuramsal araçları bakımından belirli bir tarzda biçimlendirilmesidir (Bumin, 1996: 7). Bu durumda modern insanın bu yeni bakış açısı doğal olarak varlık karşısındaki tutumunu değiştirecektir. Varlık karşısındaki tutumlar da doğrudan düşünce biçimine yansyarak etik, estetik ve epistemoloji gibi bilgi elde etme süreçlerini şekillendirir.

Ortaçağ düşüncesinde teolojik yapının da etkisiyle varlık (ontolojik anlamda) bir bütün olarak algılanıyordu. Oysa modern dönemde varlık parçalara ayrılıp inceleme nesnesi haline getirilmiştir. Bu anlamda modernliği ya da modernizmi yaşamın bütün alanlarında bir bireyselleşme faaliyeti olarak görmek yanıltıcı olmayacaktır.¹

Felsefi Alanda Modernleşme

Modern felsefe genellikle Batı'da Rene Descartes (1596-1650) ile başlatılır. Birçok düşünürün kabul ettiği gibi B. Russel da (1872-1970) *Batı Felsefesi Tarihi* adlı eserinde Descartes'ı modern felsefenin kurucusu olarak kabul eder. Ona göre Descartes kendinden önceki düşünürlerin koymuş olduğu temelleri benimsemiş yeniden eksiksiz bir felsefe inşa etmeye çalışmıştır (Russell, 2000: 311).

Descartes'ın amacı akli kullanarak ya da akla dayanarak hakikate ulaşmaktır (Copleston, 1997: 72). Bu nedenle onun yeni felsefesindeki en karakteristik özellik özne ya da akla vurgu yapmasıdır. Descartes'ın oluşturduğu felsefede akıl her şeyin merkezinde olduğu için, akıl Tanrı dâhil her şeyin bilgisine muktedir. Descartes'ın ortaya koymuş olduğu bu görüşün en önemli yönlerinden birisi insanlara aklını kullanma cesaretini göstermesidir. Bu çerçevede birey Ortaçağ düşüncesindeki pasif konumundan çıkıp daha aktif bir konuma yönelmiştir.

Modern felsefenin diğer bir önemli yönü de modern bilimi temellendirecek argümanlar geliştirmesiydi. Bu hususta Descartes'ın akli ön plana çıkararak büyük katkı sağladığı söylenebilir. Fakat Descartes'ın akli ön plana çıkarması modern bilimin felsefi temelleri açısından büyük bir önem taşımakla birlikte bir açıdan yetersiz kaldığı söylenebilir. Çünkü modern bilim anlayışında aklın muhatabı tikel varlıklar (algılanabilir ya da deney ve gözlem konusu olabilecek varlıklar) olmasına karşın, Descartes felsefesinde aklın kavrayacağı varlıklar metafizik, fizik ve matematik gibi geniş yelpazeli bir alanı kapsamaktadır. Nitekim Descartes felsefi hakikat derken metafizik, fizik veya doğa bilimlerini de kapsayacak şekilde bir hakikatten bahsetmekteydi (Copleston, 1997: s. 72).

Felsefe tarihine bakıldığında aklın tikel varlıklara yönelmesine ilişkin felsefi gerekçelendirmelerin Ortaçağ düşüncesinin yıkılmaya yüz tuttuğu son dönemlerde

1 Burada 'bireyselleşme' kavramı ile kastedilen düşünce sadece bireye indirgenen düşünceler olarak algılanmamalıdır. Buradaki bireyselleşme ile yaşamın neredeyse bütün alanlarında örnekse: Din, siyaset, bilim, felsefe ve ekonomi gibi sahalarda bütün otorite ve güçlerden sıyrılarak bir tür özerkleşme kastedilmektedir.

yapıldığı görülmektedir. Ortaçağ entelektüellerini uzun bir süre meşgul eden ‘tümeller problemi’² Ortaçağ boyunca sürmüş ve bu çağın sonlarına doğru Ockhamlı William’ın (1288-1348) etkisiyle adçıların (nominalistler) lehine sonuçlanmıştır. Buna göre gerçekten var olanlar tümeller değil; şu diye gösterilen tek tek bireylerdir. Tümeller sadece birbirlerine benzeyen tikelleri gösteren işaretlerden başka bir şey değildir. O halde bilgi arayışı tikellere yani şu tek tek bireylere yönelmeli ve onlardan yola çıkarak geliştirilmelidir (Tekeli, Kahya, 2002: 151). Bilginin konusu tek tek bireyler olduğu zaman, bilginin yöntemi de deney ve gözlem olarak ortaya çıkmaktadır. Deney ve gözlemin güçlü bir biçimde gündeme gelişi ve yaygınlaşması, doğa bilimlerinin Doğuşunu hızlandırdı. Bu anlamda ‘adçılık’ doğa bilimlerinin önündeki en büyük engellerden birini ortadan kaldırmış ve böylece güvenilir bilgi edinme sürecinin yolunu açmıştı (Tekeli, Kahya, 2002: 152).

Ockham’ın bu görüşleri Ortaçağ düşünce yapısını derinden etkileyerek modern bilimin ontolojik sınırlarını çizmiştir. Artık gerçeklik algısı değişerek doğaya yönelik bir eğilim ortaya çıkmıştır. Bu aşamadan sonra modern bilim düşünürlerinin yapması gereken, Descartes’in akılcığını nominalistlerin işaret ettiği varlıklara yöneltmekten başka bir şey olmayacaktır.

Bilimsel Alanda Modernleşme

Russell’a göre modern dünyayı eski dünyadan ayırt eden en belirgin gösterge bilimdir (Russell, 2000: 311). Özellikle doğa bilimlerinin bu dönemde göstermiş oldukları başarılar birçok düşünür için deyim yerindeyse ‘eski’ (ancient) ile ‘yeninin’ (moderns) sınırını oluşturmuştur. Peki bilimin getirdiği yenilik neydi?

Bu dönemde bilimin birçok dalında yenilikler getirilmişse de hiçbiri Kopernik kuramı kadar etki yaratmamıştır. Çünkü Kopernik (1473-1543) öne sürdüğü kuramla sadece eski kozmolojiyi yıkmakla kalmayıp, aynı zamanda Hristiyan teolojisinin ontoloji ve epistemoloji anlayışlarını derinden etkilemiştir.

Güneş merkezli gök sisteminin kurucusu olan Kopernik, Güneş’in evrenin merkezinde bulunduğunu ve Yer’in bir gezegen gibi Güneş’in çevresinde dolandığını savunan bu sistemini 1543 yılında *Gök Kürelerinin Hareketi* adlı ünlü kitabında açıklamıştır. Bu sistemde merkezde Güneş bulunur ve diğer gezegenler Güneş’in çevresinde dairesel yörüngeler üzerinde sabit hızlarla dolanırlar.

Kopernik’in ileri sürmüş olduğu bu sav, eski kozmoloji yıkmakla birlikte Hristiyan teolojik inancını da sarsmıştır. Hristiyanlık inancına göre bütün evren insan için yaratılmıştı ve yeryüzünde insan yaşadığı için de, yer’in merkezde olması

2 Bu problemin mahiyetini gerçekliğin ne türden ve nerede olduklarını belirleme çabaları olduğu için, bu çabalar aynı zamanda Hristiyan dogmalarının nerede ve nasıl bulunduğunu da ilgilendirmekteydi. Dolayısıyla bu tartışma Hristiyan teologlar açısından hayati önem arz ediyordu.

gerekiyordu (Gökberk, 2002: 193). İşte Kopernik'le birlikte insanoğlunun kendini evrenin merkezinde sayma iddiası yıkılmış, doğanın bir parçası olduğu düşüncesi doğmuştur.

Öte yandan Kopernik'in öne sürmüş kuramın bir yenilik getirip getirmediği bir tartışma konusuydu. Çünkü söz konusu kuram bazı olguları açıklayamamaktaydı. Bu doğrultuda Kepler, Galileo ve Newton gibi düşünürlerin yapmış oldukları çalışmalar, Kopernik kuramını pekiştirdiği gibi hem de haklılığını ortaya koymuştur (Westfall, 1997: 1). Kepler gezegen yörüngelerinin bilinenin aksine 'elips' olduğunu, Galileo eylemsizlik ilkesini, Newton ise 'gravitasyon yasasını' ileri sürerek Kopernik'le başlayan kozmoloji anlayışını en olgun biçimine getirmişlerdir.

Dinsel Alanda Modernleşme

Batı Avrupa'da Ortaçağ boyunca Hıristiyanlık ve buna bağlı olan Katolik mezhebi bir din olarak toplumların üzerinde büyük bir etkiye sahipti. Hıristiyanlık zamanla kilise örgütünün merkezîyetçi çatısı altında bir teokrasiye dönüşerek her şeyi denetledi. Aforozdan engizisyona kadar, birçok insanlık dışı baskıların uygulayıcısı oldu (Yıldırım, 2005: 3). Katoliklik zamanla içe kapalı ve kendine yeterli bir Ortaçağ karanlık toplumu meydana getirdi. Bu dönemde tartışılmaz ve eleştirilmez otoriteler vardı. Dolayısıyla yapılan bütün entelektüel etkinlikler de bu otoritelerin tekelinde oluyordu.

Söz konusu baskılar Ortaçağın sonlarına doğru dinde modernleşme (yenilenme) olarak algılanan 'reform' hareketlerinin bir gerekçesini oluşturmuştur. Reform hareketini ilk olarak Martin Luther (1489-1546) başlatmıştır. Luther, 1517 yılında kilise kapısına ünlü 95 tezini asarak, Katolikliğe karşı yeni bir mezhep olan Protestanlığı öne sürmüştür. 'Protestan' kelime anlamıyla 'başkaldıran' ve itiraz eden anlamına gelir. Bu başkaldırı hareketi zamanla yaygınlaşarak çeşitli Protestan mezheplerini ortaya çıkarmıştır. Bunlardan başlıca olanları: Kalvenizm, Pietizm ve Metodizmdir (Torun, 2002: 90).

Weber'in Protestanlık Yorumu

Marx Weber'e (1864-1920) göre Batı Avrupa'da ortaya çıkan bu dinsel alandaki reformlar, sıradan bir olay olmayıp, etkisi ve sonuçları bir medeniyeti şekillendirdiğini ileri sürmektedir. Daha açık bir ifadeyle söylemek gerekirse, Weber'e göre Batı'da ortaya çıkan 'asketik protestanlık' zamanla rasyonel bir şekilde bürünerek kapitalist üretim tarzının temellerini atmıştır (Kundakçı, 2008: 207).

Dinsel alandaki reformlar sonucu ortaya çıkan 'protestanlık' Ortaçağın dünyayı dışlayan tutumuna karşı, dünyayı kutsallaştırıyor ve dünyevi eylemlerin yerine getirilmesini Tanrının dileğiyle özdeşleştiriyordu. Bu anlamda Protestanlık her türlü akıl dışı ve dünya ötesi metafiziksel unsurları dışlayarak akılcı, pozitivist ve

seküler bir dini görüş geliştirmiştir. Bu anlayışta kazanmak başarılı olmak, ticaret yapmak gibi etkinlikler birer erdem olarak değerlendirilmiştir. Protestanlık düşüncesinin dünyayı olumlayıcı ve kutsayıcı tutumu, dünyaya karşı aktif bir bilinçliliği doğurarak kazanç ve ticaret yapma etkinliklerini motive etmiştir (Weber, 1999: 45-46).

Weber'e göre protestanlığın kendine özgü geliştirmiş olduğu bu ahlaki yapı, yeni bir ekonomik model olan kapitalizmi oluşturmuştur. Kapitalizm sermayeye dayanan ve kar amacı güden bir ekonomi modelidir (Çelik, 2003: 661). Buradaki tasarruf etme ve kar amacı güden eylemleri belirleyen ahlaksal güdü ise Protestanlık ahlakından gelmektedir. Weber'in deyimiyle kapitalizmin maddi yönünü kapitalistler (burjuva sınıfı); manevi yönünü (ya da ruhunu) ise Protestan ahlakı oluşturur (Weber, 1999: 47).

Weber, söz konusu tezini doğrulamak adına şu örnekleri öne sürer: Katoliklerle Protestanların yaşadığı ülkelerde Protestanlar nispeten daha zengindir. Örneğin Almanya'da Protestan nüfus Protestan olmayanlardan daha varlıklıdır. Aynı şekilde bir ülkedeki din ve meslek istatistikleri yan yana konulunca, yüksek eğitimli teknik ve ticari personelin, büyük sermaye sahiplerinin ve işletme liderlerinin çoğunun Protestan olduğu görülür (Weber, 1999: 29-30).

Buna karşın Katolikler daha az kar amacı güden ve daha az iktisadi teşebbüslere katılan bireyler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunun en temel sebeplerinden birisi Hristiyan teolojisinin ekonomik faaliyetler karşısındaki tutumuydu. Ortaçağ Katolik toplumunda kazanç sağlamak alçaklık ve kötülük görülüyordu. Kazanca yönelik bu bakış açısı ise, insanı üretim sürecinde pasif kılarak herhangi bir gelişme ve ilerlemeyi engellemiştir (Weber, 1999: 34-35).

Weber ileride de değinileceği üzere İslam dünyasındaki Batı tarzında bir gelişme ve ilerleme gerçekleşmemesinin sebebini, tıpkı Katolik dünyasının içinde bulunduğu durum ile analogi kurarak açıklamaya çalışır. Ona göre İslam dini başlangıçta ekonomik yönelimlere aktif karakterli iken, sonradan bazı toplumsal tabakaların (özellikle tasavvufun) etkisi ile mistik karaktere bürünmüştür. Weber, burada özellikle tasavvuf ahlakının insanların eylemlerini biçimlendirdiği ve bu anlamda da bir iktisadi gelişmeyi engellendiğini belirtmektedir. Çünkü tasavvuf ahlakına göre erdemli bir yaşam, dünyevi işlerden sıyrılarak uhrevi bir dünya için ibadet yapmakla olanaklıdır.

Siyasi ve İktisadi Alanlarda Modernleşme Çalışmaları

Batı Avrupa'daki modernleşmenin kültür alanına getirdiği yeniliklerden birisi de siyasi alandaki reformlardır. Bilindiği üzere Ortaçağ devleti, evrensel nitelikte bir yapıya sahipti. Aynı ayrı uluslar ve devletler, kendilerini Tanrı'nın yeryüzündeki bir kurumu sayan kutsal Roma imparatorluğunun birer organı olarak kabul

etmekteydiler. Diğer bir deyişle, kilise devletin üstünde bir kurum olarak işlev görmekteydi. Bu anlayışta kilise Tanrı'nın; devlet ise insanın meydana getirdiği bir kurumdur (Gökberk, 2002: 185). İşte bu anlayışa dayandırılan görüşte kilise Ortaçağ boyunca daima kendini üstün bir kurum olarak görüp devletleri kontrol ve denetim altında tutmaya çalışmıştır.

Süreç içerisinde kilisenin devletleri kendi isteğine göre şekillendirmek istemesi krallar ile kilise yöneticileri arasında anlaşmazlık ve huzursuzlukların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu süreç 16. yüzyıla gelindiğinde Rönesans ve Reform hareketleriyle farklı bir boyuta dönüşmüştür. Rönesans'ta uluslar kişiliklerinin bilincini duymaya başlayınca, kiliseye karşı ayaklanarak, Ortaçağ devletinin birlikli yapısını yıkıp yerine ulusal devlet anlayışını getirmişlerdir (Gökberk, 2002: 185).

Batı'daki siyasi alandaki modernleşme hareketlerini ulusallaşma ve ulusal bilinç oluşturma etkinliği olarak görmek yanıltıcı olmayacaktır. Bu ulusallaşma sürecinde devletlerin kendi aralarında güçlü ve gelişmiş olma istekleri ayrı bir rekabet ortamı yaratmıştır.

Bu rekabetin en açık örneğini Coğrafi Keşiflerde görebiliriz. İlk başlarda Portekizliler ve İspanyollar arasında cereyan eden yeni kıtaları keşfetme arzusunun tek amacı, bu yerlerdeki doğal zenginlikleri ele geçirerek zenginleşme güdüsüydü. 1492 yılında Kristof Kolomb'un Amerika kıtasını keşfetmesi büyük bir heyecanlı karşılanmış ve ulusların sömürge politikalarını daha da güçlendirmiştir. Uluslar bu kıtada yaşayan halkları (aztek, inka vb) yok ederek oradaki altın ve gümüş cevherlerini ülkelerine aktarmayı başlıca erek görmüşlerdi (Sander, 2008: 90).

Bu nedenle yeni ticaret yollarıyla birlikte getirilen doğal zenginlikler, Avrupa'nın belirli merkezlerinde burjuvazinin elinde sermayeye dönüşmeye hazır biçimde birikmeye başlamıştır. Neticede servet birikiminin burjuva sınıfının elinde toplanması Batı'ya Doğu karşısında büyük bir üstünlük sağlamıştır. Çünkü kapitalizmin birinci şartı sermaye birikimidir. Sermaye birikimine dayalı ekonomi faaliyetlerinin ortaya çıkışı, Avrupa uygarlığının gelişmesindeki payı gerçekten çok büyüktür. O kadar ki eğer Avrupa'da böyle canlı bir ticaret doğmamış ve bağımsız özelliklere sahip kentler kurulmamış olsaydı, Batı'daki modernleşme hareketleri de gerçekleşmezdi (Sander, 2008: 77).

Batı'daki gelişme ve modernleşme hareketlerinin iktisadi faaliyetlere dayalı olduğunu hususunda gerek Weber, gerekse Marx hem fikir içerisinde olmuşlardır. Marx'a göre ekonomi toplumun temelidir. Diğer bir ifadeyle ekonomi alt yapı olarak toplumun gelişme ve şekillenmesinde başat faktördür. Din ise halkın ahyonu olarak üst yapıyı temsil etmektedir. Bu ikisi arasındaki ilişkide ekonomi bir alt yapı olarak üst yapı olan dini şekillendirir (Marx, 1976: 25-26). Ayrıca Marx, kapitalizmin bir sermaye üzerine inşa edildiğini belirterek, bu sermaye birikiminin oluşmasında etkili olan unsurun sömürü olduğunu iddia eder. Marx'a göre Batı'daki top-

lumsal gelişmenin ve kapitalizmin doğuşu sömürüye bağlıdır (Yıldırım, 2005: 3). Öte yandan, Weber Batı'da ekonomik temele dayalı bir modernleşme ve gelişme hareketinin kapitalizmle (serbest pazar ekonomisi ile) ortaya çıktığını savunmakla birlikte asıl temel unsurun 'protestan ahlakı' olduğunu öne sürmüştü.

Doğu'daki Modernleşme Serüveni

Osmanlılar Döneminde Bilim ve Felsefe Etkinlikleri

Batı'da 16. ve 17. yüzyıllarda modernleşme etkinliğinin bir yönü olarak bilim ve felsefede çok büyük dönüşümler yaşanmıştı. Kopernik, Kepler, Galileo ve Newton bilim alanında, Descartes, Leibniz ve Spinoza ise felsefe alanında geleksel düşüncenin temellerini değiştirerek modern bilim ve felsefeye giden yolu açmışlardı. Peki bu süreçte Osmanlılar döneminde bilim ve felsefenin durumu neydi?

Osmanlılar döneminde modern tarzda bir bilim ve felsefe etkinliği söz konusu dönemlerde yapılmadı ya da yapılamadı demek doğru olacaktır. Weberci açıdan bunun en temel nedenlerinden birisi mevcut anlayışın akla ve hür düşünceye yüz çevirerek tasavvuf düşüncesine bağlanmasıdır. Tasavvuf en genel anlamıyla aklın karşısına sezgiyi koyarak sezgiye bir üstünlük sağlamıştır. Diğer bir ifadeyle eğer ki bir hakikat aranacaksa bunun ancak sezgiyle elde edilebileceği görüşü tasavvuf anlayışını karakterize eder. Bu anlayış aynı zamanda modernizmin temel inançlarından olan doğanın gerçekliği ve bunun akıl ile bilinebileceği varsayımını reddetmek demektir. Çünkü Descartes'in çalışmalarının da etkisiyle Batıdaki entelektüel faaliyetlerin karakteristik ögesi akla vurgu yapması ve insani ilginin doğaya çevrilmesidir (Demir, 2005: 73). Diğer bir ifadeyle, doğanın düzenli mekanik yasalara tabi olduğu ve bunun da akıl ile bilinebileceği savı modern bilim anlayışının temellerini teşkil etmiştir (Westfall, 1997: s7). Buna karşın, tasavvuf anlayışına bağlı kalarak, doğaya yüzünü çevirme ve hakikati sezgiyle arama Osmanlıların Batılılardan ne kadar farklı olduğunu açıkça göstermektedir.

Osmanlı Döneminde Tasavvuf Akımı ve Medreseler

Osmanlı medreseleri eğitim-öğretim anlayışı açısından Selçuklu dönemi geleneğini sürdürmüştür (Hızlı, 2008: 40). Bu geleneğin eğitim-öğretim anlayışı Gazali ve onun düşüncelerini temsil eden tasavvuf anlayışının tesiri altındaydı. Bu nedenle Osmanlı ilim anlayışını derinden etkileyen en önemli isimlerden birinin İmam Gazali olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Gazali ve onu gibi düşünen mutasavvıflar Osmanlı müderrislerini doğrudan etkilemişlerdir. Örneğin ilk Osmanlı medresesi olan İznik Orhanîyesi'nin ilk müderrisi Arabî tasavvufunun Osmanlı topraklarındaki ilk temsilcisi olan Davud-i Kayseri bir mutasavvıftı (Unan, 2003: 16).

Osmanlı medreselerinde eğitim-öğretim faaliyetleri devlet tarafından belirlenmemişti. Vakıf kurucusunun kısmen takip ettiği daha çok geleneğin yönlendirdiği bir biçimde yürütülüyordu. 16. yy'ın ortalarına kadar müderrisin merkezde olduğu bir sistem hâkimdi. Medreselerde okutulan kitaplara karar veren müderrislerdi. Müderrislerin tercih ettiği bu kitaplar da genellikle Osmanlı toprakları dışında (özellikle Selçuklularda) yaşamış alimler tarafından kaleme alınmıştı (Hızlı, 2008: 40). Ayrıca medreselerde sınıf geçme değil de kitap geçme yöntemi uygulandığında her Osmanlı vatandaşı ister istemez söz konusu kitapları okumak mecburiyetindeydi. Okutulan kitaplar daha çok nakli ilimler olarak tanımlanan dini ilimlerdi. Bu ilimlerle donatılmış Osmanlı vatandaşı doğal olarak dünyaya uhrevi bir paradigma çerçevesinden bakacak ve bu şekilde yorumlayacaktır.

Daha önce de bahsedildiği gibi Osmanlı eğitim-öğretim müfredatı klasik İslam geleneğinin bir devamı olarak ortaya çıkmıştır. Bu anlamda gelenek tarafından yapılan ilim tasnifleri de Osmanlı medreselerinde aynen devam etmiştir. İlmi faaliyetleri genel olarak akli ve nakli ilimler olarak ayırmak mümkündür. Akli ilimler arasında kelim, mantık, belagat, hendese, hesap; nakli ilimler arasında ise Kur'an, fıkıh, hadis ve tefsir gibi dersler bulunmaktaydı (Hızlı, 2008: 33). Fakat burada nakli ilimlerin akli ilimlere göre bir üstünlüğü bulunmaktaydı. Çünkü müfredatı belirleyen müderrisler tasavvuf görüşünün birer temsilcisi durumundaydılar. Dolayısıyla da ağırlıklı olarak verilen dersler nakli ilimlerdi.

Ayrıca belirtmek gerekir ki Osmanlı medreselerindeki eğitim ve öğretim faaliyetlerine Osmanlı yöneticileri doğrudan karışmasalar da yine de söz konusu ilimlerin kendi düşünce ve fikirlerine uygunluk gösterdiği rahatlıkla söylenebilir. Çünkü müderrislerin medreselerde ders vermeleri öncelikle padişahın emrine bağlıdır. Şayet padişah dini ilimlere veya tasavvuf akımına karşı olsaydı söz konusu müderrislere de izin vermezdi. Böylelikle yönetim desteğini de alan tasavvuf akımı zamanla tarikatlara dönüşerek toplumun büyük bir kesimini peşlerinden sürüklemiştir. Şayet bu durum yöneticilerin çıkarınaydı. Çünkü Tanrı aşkıyla dünyevi hayattan kopan birey toplumsal sorunları sorgulayıp eleştirmediği için iktidar için bir tehlike arz etmiyordu. Ayrıca bu gibi insanları kontrol etmek çok daha kolay bir hal alıyordu.

Osmanlı'nın Siyasal Yapısı Olarak Patrimonyalizm ve Modernleşmeye olan Etkisi

Patrimonyal devlet kavramı Max Weber'in geliştirdiği ideal tasarımlardan birisidir. Ona göre Doğu'da Batı'daki gibi bir kapitalizmin gelişmemesinin en belirleyici nedenlerinden birisi de mevcut siyasi yapı olan patrimonyalizmdir. Weber'e göre bu siyasi yapı yaşam alanının her ayrıntısını kontrol altına alarak özel mülkiyetle birlikte farklı sosyal sınıf ve kurumların gelişmemesinin temel nedeni olarak görülmektedir. Aynı şekilde Marx da patrimonyalizme göndermede bulunarak köy-

lünün mülkiyet hakkına değil de tasarruf hakkına sahip olmasını ve toprak sahibinin devlet olmasını gelişme açısından Avrupa ile ortaya çıkan temel farklılık olarak tespit etmiştir (Çelik, 2003: 665).

Patrimonyalizm, geleneksel toplumlarda görülen ve yönetici erkek ile yönettiği ev halkı arasındaki iktidar-itaat ilişkisinin nitelik olarak değiştirilmeden geniş toplumsal kesimlerin yönetilmesi amacıyla kullanılmasına yarayan bir yönetim tarzıdır. Bu sistemde bütün iktidar kullanım biçimleri yönetici gücün inisiyatifindedir. Halk, iktidara sadakatle itaat eder, iktidar da halkını ayırım gözetmeksizin korur. Yasama yürütme ve yargı erkleri iktidarda toplanmıştır (Aslan, 2003: 246).

Weber'le birlikte Osmanlı'nın patrimonyal bir devlet olduğunu ileri süren Halil İnalcık'da patrimonyalizm devlet sistemini hükümdarın askeri ve yönetsel örgütlenmeyi kendi kişisel aracı haline getirmesi olarak tanımlamıştır. Bu anlamda yönetsel düzeyde patrimonyal, devlet hükümdarının mutlak hâkimiyetine dayanır; devlet kademeleri ise hükümdarın kişisel tercihi doğrultusunda dağıtılır. Hiçbir kademe ya da unvan padişahın berat denilen mührü olmaksızın verilemez (Dinler, 2003: 19). Bu da devlet memurlarını hükümdara bağımlı kılar; çünkü onun hükmü kendi pozisyonlarının devamını sağlayan tek şeydir.

Mülkiyet ilişkileri açısından patrimonyalizm, mülkiyetin mutlak olarak hükümdarın elinde toplanmasına ve devletin toplumsal ekonomik ilişkilerin belirleyicisi olmasına denk düşer. Mülkiyetin hükümdarın elinde olması ise her türlü kapitalist etkinliğe bir engel teşkil eder. Çünkü kapitalizme bağlı olarak gelişen sömürü ilişkileri ancak bireylerin devletten özerk olduğu bir sivil toplumun ve genel çıkarı yansıttığı varsayılan bir devletin kabul edilmesi sayesinde gerçekleşir (Dinler, 2003: 23). Bu durum Batı Avrupa toplumlarında gerçekleşmiştir. Batı'daki devletler izledikleri merkantalist politikalarla mülkiyeti korumuş ve burjuvaziye geliştirmiştir. Buna karşın patrimonyal yapı, ticaretle uğraşan kentlerde üretim miktarını belirlemiş, tüccarlara kayıtsız kalmış ve Batı'daki gibi bir sermaye birikiminin oluşmasını engellemiştir (Dinler, 2003: 20).

Genel bir kaniya göre Osmanlı toplumunda Batı'ya özgü özerk devlet ve kurumların oluşmaması kapitalizmin gelişmesine engel teşkil etmiştir. Fakat öte yandan bazı düşünürler de Osmanlı imparatorluğunda özerk kurumların olduğunu iddia ederek ve bu kurumların da iktisadi faaliyetlere olumlu katkıları sağladığını iddia ederek karşı argüman geliştirmişlerdir.

Bir İktisadi Örgüt Olan 'Ahilik' Kurumunun Toplumsal İşlevi

Weber, Osmanlı toplumundaki bütün kurumların iktidar tekelinde bulunduğunu ve böylece özerk kurum ve kuruluşların da ortaya çıkmadığını iddia ederek kapitalizmin gelişmediğini öne sürmüştü. Fakat bu iddia zamanla çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Çünkü Weber'in tezinin aksine Osmanlılarda iktidarın tekelin-

de olmayan ve hatta onun isteklerini de sınırlayan bir ahilik kurumunun olduğu ileri sürülmüştür. Bu anlamda hükümdarın gücünü sınırlayan ahilik örgütünün ve ahiliğin devamı olan lonca örgütlenmelerinin, tarihi önem taşıdığı bilinmektedir (Karagöz, 2008: 8).

İlk bakışta Batı'nın Ortaçağ kurumlarına benzerliği ile dikkat çeken Osmanlı loncaları, aslında birçok açıdan bunlardan ayrılmaktadır. 13. yüzyıl ahilik anlayışı, Osmanlı lonca örgütlenmesinin temel ilkelerini oluşturmuştur. Burada ahiliği yalnızca iktisadi bir örgütlenme biçimi olarak düşünmek yanıltıcı olacaktır. Ahilik, Anadolu Selçuklularından Osmanlı Devleti'ne geçiş döneminde ortaya çıkmıştır ve ticari sınırları aşmıştır. Ahilik, bu dönemin üretim ve pazar adamlarının, yani zanaatkâr ve esnafın yaşamakta olan siyasal dönüşüm ile toplumsal etkinin karşısında ayakta kalabilmek için kurdukları bir mesleki dayanışma birliğidir.

Ahi Evran'ın liderliğinde kurumsallaşan 'Ahilik' iktisat hacminin, yani arz ve talebin sınırlı olduğu, bu doğrultuda kar ekonomisi anlayışı yerine, kanaat ekonomisi denilen geçim koşullarını sağlayan bir kurumdur. Ahilik esnafı, işsiz bırakmayacak biçimde iş dağıtılmasını organize eden bir kurumdur. Ancak gerçekte iktisadi amaçla kurulmuş olmasına rağmen, kültürel bir örgütlenme biçimini almış ve bir toplumsal kurum haline gelmiştir (Karagöz, 2008: 10).

Burada dikkat edilmesi gereken husus, ahilik örgütünün her şeyden önce toplumun kültürel şekillenmesini sağlayan rolüdür. Bu kurum amaç olarak ülkenin iktisadi hayatında dini anlayışı egemen kılma gibi bir ilkeyi benimsemiştir. Bunun temel nedeni ise ahilik örgütünün de tasavvuf akımının etkisinde olmasıdır. Tarihsel olarak da bakıldığında Ahi Evran tarafından kurulan esnaf, zanaat ve tüccar kesiminin oluşturduğu bu teşkilatın temel dünya görüşünü tasavvuf akımının oluşturduğu görülecektir (Akça, 2003: s210). Bu durum da loncaların, İslami ilkelere bağlamında kendi rızaları ile kapitalist zihniyete kapılarını kapatmış olduklarını göstermektedir (Karagöz, 2008: 11).

Kar amacı güdülmemesi ve herkese iş sağlama faaliyetleri kapitalist zihniyetle örtüşmeyen olgulardır. Bu durumda ahilik örgütlenmesini devletin alanı dışında bir örgütlenme olarak kabul etsek bile, yine de bu kurumun Batı tarzındaki burjuva sınıfını oluşturacağı söylenemez. Çünkü Weber'in belirttiği gibi burjuva sınıfının eylemlerini güdüleyen etken Protestan ahlakıydı. Bu ahlak çalışmayı, başarılı olmayı ve kazanç sağlamayı bir erdem olarak tanımlamıştı. Bu karşın ahilik kurumunun eylemlerini biçimlendiren etken ise tasavvuf ahlakıdır. Bu ahlak da bireylerine elden geldiğince dünya nimetlerinden uzak durmayı ve uhrevi bir dünyaya yönelmelerini öğütliyordu.

Değerlendirme

Modernleşme serüvenin yalnızca Batı'ya özgü bir etkinlik olduğu görüşü, modernleşmenin ortaya koyduğu savlarla doğrudan ilintilidir. Bu savlardan birin-

cisi modernleşmenin bilim ve felsefe temelli bir süreç olduğu, ikincisi ise sosyo-ekonomik temelli bir hareket olduğudur. Her iki görüşün de ortak noktası sekülerleşmedir/dünyevileşmedir (secularization). Buradaki sekülerleşme dünyevi olan bütün faaliyetlere karşı ilgi ve merak duymadır. Bu anlamda her iki argümanın da dünyevi olan faaliyetler temelinde karakterize olduğu söylenebilir.

Sekülerleşmenin modernleşmeyi ortaya çıkardığı argümanını temele aldığı-mızda benzer bir durumun Doğu'da özellikle de Osmanlı İmparatorluğunda gerçekleşmediği görülmektedir. Bunun en temel gerekçesi 'tasavvuf ahlakı'dır.

Genel olarak 'ahlak' kaynağı (din, gelenek, mitoloji) ne olursa olsun neyin 'iyi' (doğru) neyin 'kötü' (yanlış) olduğuna ilişkin belirlenimde bulunarak, insanların davranışlarına yön ve süreklilik kazandıran en temel güdülerden birisidir. Bu çerçevede sekülerleşmenin, yani dünyevi olan faaliyetlere ilişkin bir eğilimin ortaya çıkmasında ahlaki yapının büyük bir önem taşıdığı söylenebilir. Bu argümanın geçerliliğini Weber, Batı'daki Protestan ahlakını ve Doğu'daki tasavvuf ahlakını analiz ederek ortaya koymuştu.

Weber, Osmanlı İmparatorluğunda iktisadi bir duraklamanın ve gerilemenin gerekçelerini 'tasavvuf ahlakı' ve 'patrimonyalizm' sistemine bağlamıştı. Oysa tasavvuf ahlakının bu öğeleri de kapsayacak şekilde hem ontoloji (varlığa yönelik) hem de epistemoloji (bilgiye yönelik) açısından bir engel teşkil ettiği söylenebilir. Tasavvuf, ontolojik açıdan (dünyevi varlıklar yerine) uhrevi varlıklara, epistemolojik açıdan (akıl yerine) sezgiye, iktisadi açıdan ise (kazanç ekonomisi yerine) kanaat ekonomisine yönelmeyi temel ilkeler olarak benimsemişti.

Bu düşünceler çerçevesinde Osmanlı ahlaki yapısının Batı Avrupa'da şekillenen ahlaki yapıdan çok farklı olduğu ve bu gerekçeyle de bir sekülerleşme ve bunun türevi olan modernleşmeyi gerçekleştirmediği açıktır. Hatta söz konusu ahlakın günümüzde de etkilerinin devam ettiğini ve bu nedenle de Türk entelektüellerinin evrensel düzeyde bir başarı gösteremediğini söyleyebiliriz.

Kaynakça

Kitaplar:

- Bumin, Tulin (1996). *Tartışılan Modernlik: Descartes ve Spinoza*, YKY, İstanbul.
- Copleston, F. (1997). *Felsefe Tarihi: Descartes*, çev: Aziz Yardımlı, İdea Yayınları, İstanbul.
- Cevzici, Ahmet, (2002). *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Demir, Remzi, (2005). *Philosophia Ottomanica*, Cilt II, Lotus Yayınevi, Ankara.
- Tekeli, Sevim, Kâhya, Esin vd. (2002). *Bilim Tarihine Giriş*, Nobel Yayınları Ankara.
- Demirhan, Ahmet (2004). *Modernlik*, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Gökberk, Macit (2002). *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Marx, Karl, (1976). *Ekonomi Politüğün Eleştirisine Katkı*, çev: Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara.
- Sander, Oral (2008). *Siyasi Tarih, İlk Çağlardan 1918'e*, İmge Kitapevi, Ankara.
- Russell, Bertrant (2000). *Batı Felsefesi Tarihi*, Say Yayınları, İstanbul.
- Weber, Max (1999). *Protestan Ahlakı Ve Kapitalizmin Ruhu*, çev: Zeynep Gürata, Ayraç Yayınevi, Ankara.
- Westfall, R. S. (1997). *Modern Bilimin Doğuşu*, çev: İsmail Hakkı Duru, Verso Yayınları, Ankara.

Makaleler

- Akça, Gürsoy (2003). "Anzavur Demirpolat, Heterodoxy-Orthodoxy Tartışmaları ve Türk Fütüvvet Teşkilatı (Ahilik)", *S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10.
- Aslan, Seyfettin (2003). "Osmanlı Siyasi Rejimini Şekillendiren Bir Olgu Olarak Patrimonyalizm", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 17, (1-2).
- Çelik, Celalettin (2003). "İslam İktisat Ahlakına Dair Birbirini Tamamlayan Bakış Açıları: Weber ve Ülgener Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme", *İslam Araştırmalar Dergisi*, 16, (4).
- Dinler, Demet (2003). "Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi", *Praksis Dergisi*, 9.
- Hızlı, Mefail (2008). "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *U.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 17, (1).
- Karagöz, Betül (2008). "Osmanlı Monokrasisi'nin Sultanizm'den Korunmasında Ahilik Kurumunun Rolü", *Kırşehir Abi Evran Üniversitesi Yayınları Bildiri Kitabı*.
- Kundakçı, Deniz (2008). "Weber'deki Marksizm: Genel Ekonomi Tarihi Üzerine Mukayeseli Bir Giriş", *Toplum ve Bilim*, 112.
- Unan, Fahri (2003). "Osmanlı Medrese Uleması, İlim Anlayışı ve İlmi Verim", *Koomduk İlimler Journalı/ Sosyal Bilimler Dergisi*, 5.
- Torun, İshak (2002). "Kapitalizmin Zorunlu Şartı Protestanlık Ahlak", *C.Ü. İktisadi İdari Bilimler Dergisi*, 3, (2).
- Yıldırım, Ergün (2005). "Toplumsal Gelişme Açısından Protestanlık ve İslam", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12.

